

משפט בייליס בשיח הציבורי הרוסי ביחס למיעוטים* לאומיים אחרים: המקרה של הוויאקים (אודמורטים)

יהודית קליק**

בסוף המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים התרחשו ברוסיה בהפרש של פחות מעשרים שנה שני משפטי עלילת דם. הראשון בהם התרחש בשנים 1896-1892 במחוז ווייטקה (Вятка) כנגד הוויאקים (הנקראים כיום אודמורטים) אשר הואשמו בהקרבת קרבנות אדם לאלים פגאניים. המשפט השני הוא, כמובן, משפט בייליס המפורסם יותר, שהתרחש בשנים 1911-1913 בקייב. למרות קווי הדמיון הרבים בין שני המקרים, מעולם לא נערכה במחקר השוואה שיטתית ביניהם. בשני המקרים ביימו הרוצחים האמיתיים רצח פולחני, מתוך תקווה, שהתגשמה, שגרסה זו תתקבל כגרסה סבירה על ידי שלטונות החוק. בשני המקרים החקירה המשטרתית הראשונית הובילה בוודאות לכיוון אחר לחלוטין, אך בלחץ ציבורי הושתקה, והועדף הכיוון הפולחני על ידי הפרקליטות. דמותו של הסופר ולאדימיר קורולנקו גם היא מקשרת בין שני המקרים, שכן הוא נכח בשני המשפטים ואף פרסם באותם זמנים מאמרים להגנת הנאשמים בשני המקרים.¹ לכך יש להוסיף גם את העובדה, כי התביעה במשפט בייליס עשתה שימוש במשפט הקודם כנגד הוויאקים, כאחת ההוכחות לקיום קרבנות אדם בימינו, על אף הזיכוי של כל הנאשמים במקרה הראשון של הוויאקים.² למרות כל הקשרים הבולטים הללו בין שני המשפטים נרתעו החוקרים מלערוך השוואה ביניהם, ככל הנראה בגין הפער האדיר בין זהות הנאשמים, בן העם היהודי מזה, ובני עם נידח ממוצא פניני בשולי האימפריה הרוסית, הוויאקים מזה.

בנקודה זו יש להביא בחשבון כי גם הוויאקים וגם היהודים היו קרבן סביל בשני המקרים. מי שהפגין פעלתנות יתר, גם מצד התביעה וגם מצד ההגנה היו נציגי דעת הקהל הרוסית. לכן, ברצוני להעלות את השאלה: מה הוא הגורם באימפריה הרוסית

* מאמר זה מבוסס על ההרצאה שנשאתי בסוגיה זו בכנס הבין-לאומי, שהתקיים באוניברסיטת בר-אילן: "התרבות הרוסית והתרבות היהודית במאה העשרים: זיקות ויחסי גומלין" (9-12 בינואר 2005).

** החוג ללימודים רוסים וסלאביים, האוניברסיטה העברית

¹ В. Г. Короленко, 'Мултанское жертвоприношение', *Собрание сочинений* в шести томах, Москва, 1971, том 6, сс. 5-48, Дело Бейлиса, там же, сс. 289-308.

² התביעה השתמשה בספר גרמני על קרבנות אדם מאת ה"ל שטראק שהזכיר את משפט הוויאקים כדוגמה. ראה: В. Г. Короленко, 'Бейлис и мултанцы', *Полное собрание сочинений*, С.-Петербург, 1914, том 9, сс. 310-314.

בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים, שייתכן שעודד את עצם קיומם של משפטים אלה ואת הסערה הציבורית שליוותה אותם. לכאורה, קל לטעון שמחנה הקדמה ברוסיה התייצב להגנת הנאשמים לעומת המחנה הריאקציונרי, והתנגשות זו בין המחנות היא שגרמה ליצירת האווירה הציבורית שאפשרה את ההאשמות בנוסח ימי הביניים.³ אולם התבוננות עמוקה ומפורטת יותר מגלה תמונה מורכבת בהרבה. נתחיל ממקרה הוטיאקים, כיוון שמקרה זה פחות ידוע לציבור הרחב מאשר משפט בייליס, אף כי נחקר היטב בספרות המחקרית העוסקת באזור הוולגה התיכונה ועמיו הילידים.⁴ אתאר מעט את עובדות המקרה עצמו. במאי 1892 סמוך לכפר הוטיאקי סטארי מולטן (Старый Мултан) נתגלתה גופה של קבצן חסר בית ושמו מאטיונין (Матюнин). האיברים הפנימיים הוצאו מהגופה, דבר שהעלה מיד את הסברה שמדובר ברצח פולחני. למרות ששביל הדם הוביל דווקא לכפר הרוסי הסמוך אניק (Анык), החליט פרקליט המדינה ראיבסקי (Раевский) ללחוץ לפתרון התעלומה בכיוון של רצח פולחני? מטעמי פולחן. בדיעבד, אחרי סיום המשפט וזיכוי הנאשמים הודו שני פושעים רוסיים, אשר גורשו מהקהילה הכפרית אניק ובכך איבדו את חלקותיהם בכפר, שהם רצחו את מאטיונין וביימו את הרצח הפולחני בכוונה להשתלט על חלקות האדמה של ווטיאקים מהכפר סטארי מולטן, לאחר שהאחרונים יישלחו לכלא. שנים עשר ווטיאקים נעצרו והואשמו בהקרבת קרבנות אדם לאל קורבון (Kurban). אל כזה לא קיים במיתולוגיה האודמורטית, והמלה היא שיבוש של המלה העברית קרבן בצורתה הטאטארית, לחג הקרבן המוסלמי קוראים הטאטארים 'קורבן בייראם'. שימוש במלה זאת בהקשר פגאני ווטיאקי מראה עד כמה לא הבחינו רוסיים מקומיים בין העמים הילידים השונים של האזור ובין דתותיהם. בשנים 1894-1896 הם נשפטו שלוש פעמים. בשני המשפטים הראשונים הם הורשעו, אך ההרשעות בוטלו פעמיים על ידי הסנאט ששימש כבית דין לערעורים – מקרה חסר תקדים בתולדות המשפט הרוסי. רק במשפט השלישי זוכו לבסוף כל הנאשמים. הדמות המרכזית בשלושת המשפטים היה עד מומחה מטעם התביעה, איבן סמירנוב, פרופסור לאתנוגרפיה באוניברסיטת קאזאן. סמירנוב היה מומחה לעמים הפיניים המזרחיים, כתב כמה ספרים בעניינם וגם הרצה רבות בנושא דתם, מנהגיהם ואורח חייהם. כבר בשנת 1889, כשלוש שנים לפני שנתגלתה גופת הנרצח, טען סמירנוב, שהדת

³ זה הוא באמת ההסבר הרווח, בגרסאות ובדגשים שונים, בכל הספרות המחקרית הענפה על משפט בייליס מתחילתה ועד ימינו. בין המחקרים הבולטים ראה: A.C. Tarep, *Царская Россия и дело Бейлиса*, Москва, 1933; M. Samuel, *Blood Accusation*, New York, 1966; H. Rogger, 'The Bailis Case: Anti-Semitism and Politics in the Reign of Nicholas II', *Slavic Review* 25 (1966), pp. 615-629; L. F. Katsis, 'The Beilis Affair in the Context of the Silver Age', *Вестник Еврейского Университета в Москве* 4 (1993), cc. 119-140; J.D. Klier, 'Исторические источники дела Бейлиса', *Beilis Trial: Current Perspectives*, Kiev, 1994, pp. 37-39.

⁴ R. Geraci, 'Ethnic Minorities, Anthropology, and Russian National Identity on Trial: The Multan Case, 1892-96', *The Russian Review* 59 (2000), pp. 530-554; id., *Window on the East: National and Imperial Identities in Late Tsarist Russia*, Ithaca, 2001

האודמורטית המסורתית כללה העלאת קרבנות אדם.⁵ חוקר הפרשה בן ימינו, האמריקאי רוברט ג'יראצ'י, אף העלה סברה שמחקריו של סמירנוב היו הגורם המכריע בעצם העלאת ההאשמה כנגדם ברצח פולחני; במיוחד הרצאותיו הפומביות הרבות של סמירנוב יכולות היו להשפיע על דעת הקהל של הציבור הרחב באזור.⁶ אף אם נניח שקביעה זו מוגזמת, אין כל ספק שהופעותיו הסמכותיות, חסרות הפניות והמדעיות לכאורה של סמירנוב, שהרי הוא הוצג כמדבר בשם המדע הטהור שאין ולא היה לו דבר כנגד הוויאיקים, מושא מחקריו האהוב, הם ששכנעו את חבר המושבעים בשני המשפטים הראשונים להרשיע את כל הנאשמים. לדעת ג'יראצ'י הושפע סמירנוב במידה ניכרת מן האסכולה האבולוציוניסטית של החוקר האנגלי טיילור (Tylor) אשר שגשגה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ולפיה כל דת עוברת שלבים הכרחיים בהתפתחותה.⁷ שלב מסוים כולל בהכרח קרבנות אדם. אחרי המעבר לשלב הבא, המנהגים השייכים לשלב הקודם מזוהים דרך 'שרידים' ('survivals'), מושג-מפתח בגישה האבולוציוניסטית, שמתגלים בעיקר בפולקלור. אולם, סמירנוב לא הצליח להדגים כל מקרה כזה בפולקלור הוויאיקי וציטט רק אגדות-עם של עם פיני אחר – צרימיסים (כיום: מארי). ובכלל עצם הקיום של 'שריד' מראה שהתופעה אינה קיימת כבר במציאות. היו אתנוגראפים אחרים שהצביעו על הסתירה הזאת בביקורתם על עבודותיו של סמירנוב⁸ כבר בשנת 1890 אבל ההגנה לא הצליחה להעלות את הנושא הזה בשני המשפטים הראשונים, ובכלל לא הצליחה להעמיד מול סמירנוב נציג מדעי שווה-ערך מטעמה. רק הופעתו המרשימה והנלהבת של הסופר המפורסם והפופולרי ולאדימיר קורולנקו, שאמנם לא היתה לו כל השכלה אקדמית ובוודאי לא אתנוגראפית, הצליחה לשים ללעג את טענותיו של סמירנוב. קורולנקו טען בין היתר, כי על סמך דמותה של קָבֶה יֵגָה (Баба Яга) באגדות העם הרוסיות ניתן לפי התיאוריות של סמירנוב להגיע גם כן למסקנה שהרוסים מקריבים קרבנות אדם בימינו.

בנקודה זו ראוי לציין, שככלל קו ההגנה במשפטם של הוויאיקים, כולל קורולנקו, התבסס על טענה די מופרכת, שלא לומר שקרית, כאילו הוויאיקים הם נוצרים אורתודוקסים טובים, שאינם שונים במאום במובן זה משכניהם הרוסים, וכל הטענה שהם פגאנים בסתר הממשיכים להעלות קרבנות לאלים שלהם היא עלילה. מובן שהיום, אחרי התפרקות ברית-המועצות, כשפתי הקרבת הקרבנות האליליים (kuala באודמורטית)⁹ נבנים ברפובליקה האודמורטית בתמיכת השלטון המקומי ובהשתתפות נשיא הרפובליקה, והחוקרים האודמורטים המודרניים כותבים בגאווה שאחת הקללות בשפה האודמורטית היא 'קראשין' (kräshin), מלה רוסית משובשת מן קרשצ'יוני

⁵ И.Н. Смирнов, *Следы человеческих приношений в поэзии и религиозных обрядах приволжских финнов*, Казань, 1889, сс. 19-21

R. Geraci, *Minorities, Anthropology*, .. (note 3), p. 553 ⁶

E.B. Tylor, *Primitive Culture*, Boston, 1874 ⁷

П. Богаевский, рецензия на книгу *Вотяки* Смирнова, *Этнографическое обозрение*, январь-март 1890, с. 216 ⁸

T. Minniakhmetova, 'Sacrificial Rites of the Udmurts on the Eastern Bank of the River Kama', *Folklore (Tartu)* 17(2002), p. 111 ⁹

(крещеный) כלומר זה שהתנצר – ברור לחלוטין, שלפחות בנקודה זו, שהאודמורטים היו פגאניים, טענתם של סמירנוב והתביעה היתה נכונה. באופן כללי ניתן לומר כי ג'יראצ'י טוען בצדק, שבמשפט הוצגו שתי תפיסות מנוגדות של הלאומיות הרוסית.¹⁰ האחת היתה התפיסה המסורתית והשמרנית יותר – התפיסה האימפריאלית, זו שראתה בכל עמי האימפריה רוסים למעשה, או לפחות בפוטנציה, המצויים בתהליך של רוסיפיקציה. אין תימה איפוא כי דווקא קורולנקו הנארודניק (народник), שלא היה דווקא מייצג הליברליזם הרוסי, אלא ייצג בהשקפותיו יותר את האידיאליזציה של הקהילה הכפרית, הוא שייצג את ההגנה ואת הקידמה במשפטם של הוטיאקים. שהרי, כפי שקורולנקו טען בהתלהבות במשפט, הוטיאקים אינם נמצאים ביערות סיביר אלא בלב לבה של רוסיה האירופית, ואין שום הבדל משמעותי מלבד השפה בינם לבין שכניהם, האיכרים הרוסים. לפי תפיסה זו, כל התקפה נגד עם כלשהו ברחבי האימפריה הרוסית דינה כהתקפה נגד רוסיה עצמה, שהרי היא מציגה אותה כמדינה מפגרת. במסגרת זו ניתן גם להבין מדוע התייצב הסנאט לטובת הוטיאקים, שהרי היה ברור לשמרנים המייצגים אותו, כי במובן זה הם מגינים לא על הוטיאקים אלא על האינטרס הלאומי הרוסי העליון של האימפריה. הופעתו של קורולנקו השמאלן יחד עם הסנאטורים השמרנים באותו צד של המתרס במשפט, מפתיעה במבט ראשון ואינה מובנת מאליה. ואולם, כפי שניווכח בהמשך, תופעה זו תחזור על עצמה במשפט בייליס.

סוג הלאומיות השני שבא לידי ביטוי במשפט הוטיאקים היה דגם הלאומיות האתנית-גזענית, שלפיה לכל עם יש קווי אופי לאומיים קבועים, ששום השפעה תרבותית אינה מסוגלת למעשה לבטלם. דעה זו ביטא בצורה המובהקת ביותר העיתונאי באבושקין בעיתון 'וולז'סקי ווסטניק' (Волжский вестник) שיצא לאור בקאזאן. באבושקין כתב בהקשר למשפט הוטיאקים: "מי יכחיש עכשיו שהוטיאקים המסכנים הללו עם שמות נוצריים – איבן, סמיון, ואסילי, וכך הלאה, שיחד עמם גם אתה קוראי היקר עמדת לא פעם בתוך ההמון – למעשה בלב ונפש הם פראים (дикари) מהאוקיאנוס השקט, שרק קראת עליהם בספרים".¹¹

בהקשר זה ראוי להזכיר, שהטענה של פרופ' סמירנוב על הקרבת קרבנות אדם למעשה בקרב הוטיאקים בימינו, ולא רק 'שרידים' של קרבנות אדם בפולקלור, סותרת את התפיסה האבולוציוניסטית, בניגוד לטענתו של ג'יראצ'י, טענה זו בוודאי משקפת בנאמנות רבה יותר את הגישה שרווחה באותה התקופה בגרמניה, אותה נוהגים לכנות אסכולת הפולקס-גייסט (Volksgeist). ככלל יש לי רושם שג'יראצ'י מגזים בהשפעת האבולוציוניזם האנגלי על סמירנוב, וזאת כיוון שהאבולוציוניזם הפך לשק חבטות באנתרופולוגיה האמריקאית המודרנית, וג'יראצ'י מתווכח בעצם בצורה סמויה עם שאריות תומכיה של אסכולה זו בארה"ב כיום.

עתה אם נשווה את מקרה הוטיאקים למשפט בייליס נוכל להיווכח, שהשוואה זו עשויה להסביר לראשונה דברים תמוהים ביותר במשפט בייליס. בראש וראשונה, כידוע במשפט בייליס מדהימה העובדה שלא נמצא כל קשר בין הדעות היודופיליות מצד אחד והאנטישמיות מצד שני לבין ההתייצבות לצד התביעה או ההגנה במשפט.

¹⁰ R. Geraci, 'Minorities, Anthropology', .. (note 3), pp.554-550

¹¹ И.И. Бабушкин, 'Человеческое жертво-приношение языческим богам в Волжско-камском крае', *Волжский вестник*, 15 декабря 1894

כך, העיתון האנטישמי 'קייבליינין' (Киевлянин) התייצב מראשית הפרשה בצורה נחרצת כנגד העלילה והיה העיתון היחיד שפתח את דפיו לתחקיר עיתונאי שהביא לגילוי הרוצחים האמיתיים. עורך העיתון היה בתחילת הפרשה דמיטרי פיכנו (Пихно), יו"ר ברית העם הרוסי (Союз русского народа) בקייב. אחרי מותו בשנת 1913, ממש לפני פתיחת המשפט, תפס את מקומו וואסילי שולגין, אשר כידוע קרא לעצמו האידיאולוג של האנטישמיות הרוסית, ואף על פי כן המשיך בדיוק באותו הקו של קודמו. אין ספק שהדבר מעיד שלא היה מדובר במקרה הקשור בגחמה של אישיות זו או אחרת כי אם בקו שיטתי. קריאתו המפורסמת בדומה "אתם עצמכם מקריבים קרבנות אדם" (Вы сами приносите человеческие жертвы!) לעבר אלה שתמכו בתביעה, היתה אולי הביטוי הבולט ביותר של הפילוג בתוך הימין הרוסי בנושא זה. שולגין שילם גם מחיר אישי כבד בעניין, שהרי נשפט והורשע במשפט דיבה שהגישה כנגדו פרקליטות קייב בשנת 1914.¹² בפסק הדין במשפטו נקבע, על אף הכל, כי בניגוד לטענותיו פעלה הפרקליטות בתום לב. טענתם של פיכנו ושולגין, בדיוק כמו זו של קורולנקו במשפט כנגד הוויטאקים וגם במשפט בייליס, היתה, שהאשמות פרועות וחסרות בסיס כאלה גורמות לנזק בלתי הפיך לאינטרסים של האימפריה הרוסית, בתוכה פנימה וברמה הבינלאומית. עמידתם כאחד של שולגין הימני קיצוני ושל קורולנקו השמאלני מדהימה, וניתנת לפירוש אך ורק על ידי העובדה ששניהם חלקו דעות דומות על מהות האינטרס הלאומי של המדינה הרוסית בשאלה הלאומית. שולגין טען, שמשמעות האנטישמיות הראויה היא לטעון טענות ריאליות נגד היהודים, ולא טענות פנטסטיות, כגון: השתלטות היהודים על העיתונות הליברלית הרוסית, השתתפותם המסיבית בתנועה המהפכנית והשתלטותם על ענפי כלכלה מסוימים. העלאת האשמות פנטסטיות רק פוגעת בעניין האנטישמי הצודק, שהרי הן יכולות להביא בהכרח לטענה ששאר הטענות, הריאליות והמוצדקות, נגד היהודים גם הן מפוברקות כמו אלה הפנטסטיות.¹³ אנו עדים בוודאי לפרדוקס מסוים, שהרי שולגין ודומיו בהחלט לא ראו ביהודים חלק לגיטימי מהאומה האימפריאלית הרוסית. ניתן להיווכח בכך, ולו רק מהעובדה הידועה ששולגין וחבריו לדעה היו נגד הסרת הגבלות על 'תחום המושב' והגבלות אחרות נגד היהודים. אולם, כיוון שחששו שייגרם נזק להגבלות ה'הגיוניות' מבחינתם על ידי שימוש בהאשמות פרועות כנגד היהודים, מצאו עצמם תומכים למעשה, ניתן לומר בלית ברירה, בלאומיות האינקלוסיבית, מפני שהיו חייבים לבחור בין שני סוגי הלאומיות הקיימים ודרך שלישית לא היתה אפשרית. לעומת זאת, בצד של התביעה אנו מוצאים, להפתעתנו, דווקא את וואסילי רוזאנוב, שגם לפני המשפט וגם לאחריו התפרסם בכתיבה יודופילית מובהקת, מתלהמת ואף כמעט הזויה. רוזאנוב טען בכתיביו והופעותיו הציבוריות, שוב ושוב, לעליונות היהדות על הנצרות מבחינת קידוש גוף האדם, לעומת רוחניות היתר בנצרות וכדומה. אבל, עם פרוץ עלילת הדם פרסם רוזאנוב ספר שלם שנקרא "יחסם של היהודים לדם מבחינת חוש הריח והמישוש" (Обоятельное и осязательное отношение евреев к

V.V. Shulgin, *The Years. Memoirs of a Member of the Russian Duma 1906-1917* (Translated by T. Davis), New York, 1991, pp. 102-122

¹³ על ההבחנה בין אנטישמיות 'ריאלית' לאנטישמיות 'פנטסטית', ראה: H.J. Kieval, 'Fantasy and Reality in Modern Antisemitism', *Studies in Contemporary Jewry* 12 (1996), pp. 244-250.

(крови). ייפים קורגאנוב טוען בצדק, במחקרו המוקדש ליחסו של רוזאנוב כלפי היהודים, שתהיה זו טעות להבין ספר זה כחיבור אנטישמי.¹⁴ בין יתר טענותיו להוכחת עמדתו הוא מביא את עדותו של העיתונאי קרימוב, שכותב כי רוזאנוב "בהיותו בטוח שכיתות מסוימות ביהדות אמנם עושות שימוש בדם לצורכי פולחן, לא רק לא גינה זאת אלא אף העריץ עובדה זו בסתר".¹⁵ יתר על כן, על פי עדותו של הסופר ווייצ'ייסלאב איבאנוב, רוזאנוב בעצמו שתה, בשנת 1905, יין מעורבב בדמו של ידידו היהודי מינסקי, בביתו של האחרון.¹⁶ המפתח להתייבשותו המפתיעה של רוזאנוב לצד התביעה במשפט בייליס, טמון ככל הנראה בהשפעתו של פאבל פלורנסקי (Флоренский) על רוזאנוב באותה התקופה. פלורנסקי היה כוהן דת אורתודוקסי ולכן היה מנוע מלהביע את דעותיו האמיתיות, שהרי עמדתה הרשמית של הכנסייה היתה ונשארה נגד עלילות הדם. לפיכך הוא פרסם את מאמריו תחת השם הבדוי – אומגה (Omega).¹⁷ במאמרים אלה הוא מופיע כנציג רוסי בולט ביותר של הגישה, שקורגאנוב מכנה אותה בצדק פרוטו-פשיסטית.¹⁸ ביטוייה הבולטים היו קידוש הדם והאדמה, והרהורים פארנואיים ביחס לחדירת הדם היהודי לעמים הסלאביים והשפעתה על העמים האחרים.¹⁹ רוזאנוב, שהעריץ אמנם את היהודים, התייחס אליהם במונחים גזעניים מובהקים, כגזע שמי שונה במהותו מגזעים אחרים.

גישה זאת, שהתקיימה מזה זמן רב באירופה המערבית, בעיקר בצרפת ובגרמניה, ובין מייסדיה היו רנאן וגובינו הצרפתים, ושהיתה פופולרית במיוחד בגרמניה בסוף המאה ה-19, היתה חדשה יחסית ברוסיה. כבר מההתנהלות במשפט הוויטאקים ניתן לראות בבירור, כי ברוסיה שלפני מהפכת 1905 לא היתה גישה לאומנית-גזעית זו חלק מהעמדות הרשמיות של המדינה הרוסית, ולא נהנתה מתמיכת השלטון המרכזי. רק אחרי מהפכת 1905, כאשר החל השלטון המרכזי להיות תלוי יותר ויותר מבחינה פרלמנטרית בפלג הלאומני בדומה, הוא החל לתמוך בביטוייה של גישה זו, וכזה היה המקרה של משפט בייליס. ייתכן, כמובן, שהאינטרס הפוליטי תאם גם את ההשקפות האישיות של בני בית המלוכה, אולם זה לא המקום להרחיב את הדיון בסוגיה זו. מכל מקום, לאחר מהפכת 1905 ניתן לראות שינוי ברור בעמדות ואימוץ הלאומיות הגזעית, אפילו במסמכים רשמיים. הדבר בולט בחוק הבחירות שהתקבל ב-3.6.1907, ובו נאמר: "הדומה חייבת להיות רוסית ברוחה, כיוון שהיא נוצרה לשמור על האימפריה הרוסית. אותם עמים זרים שמצאו עצמם תחת שלטוננו צריכים

¹⁴ E. Курганов, 'Василий Розанов, евреи и русская религиозная философия, в сб. E. Курганов и Г. Мандри', *Розанов и евреи*, С.-Петербург, 2000, с. 129

¹⁵ В. Крымов, *Из кладовой писателя*, Париж, 1951, с. 59.

¹⁶ В. Иванов, 'Из письма А. А. Блоку. 9-10 мая 1905', в В. В. Розанов, *Pro et Contra*, Кн. 1, С.-Петербург, 1995, сс. 250-253

¹⁷ Г. Мандри, Василий Розанов, евреи и русская литература, в сб. . E. Курганов и Г. Мандри, *Розанов и евреи*, с. 240

¹⁸ E. Курганов, 'Иудаизм и русская религиозная мысль', *Русский еврей* 2-3 (1998), сс. 21-25

¹⁹ M. Hegemeister, 'Pavel Florenskij und der Ritualmordvorwurf', *Materialen zu Pavel Florenskij*, 2001, pp. 59-73

שיהיו להם נציגים בדומה לצורכיהם, אולם אינם יכולים לעולם להופיע במספרים כאלה אשר יאפשרו להם להכריע בשאלות רוסיות טהורות²⁰ השינוי הזה מסביר את התייצבות השלטון לטובת התביעה במשפט בייליס בהבדל בולט לעומת מה שקרה במשפט הוויאקים.

יש גם הבדלים אחרים בין משפט בייליס למשפטם של הוויאקים. למשל, במשפט בייליס לא עלה בידי התביעה להציב עד מומחה בשיעור הקומה של סמירנוב. הכומר הקתולי פראנייטיס (Pranaitis) לא הותר רושם טוב במיוחד במשפט וסוללת הפרופסורים האורתודוקסים לתיאולוגיה – גלאגולב (Глаголев), טרויצקי (Троицкий), קוקובצב (Кокובцев) – שייצגו את הגישה הנוצרית הרשמית כנגד עלילות הדם, הפריכו בקלות רבה את טענותיו של פראנייטיס.²¹ כדאי להבהיר כאן, שפראנייטיס התבסס בטענותיו על תרגום ספרו הפופולרי ביותר של הכומר הפולני הקתולי בן המאה ה-18 – גאודנטי פיקולסקי (Gaudenty Pikulski).²² חיבורו של פיקולסקי ייצג למעשה את הנצרות העממית, שהרי יהודי פולין-ליטא הצליחו לקבל, כנגד חיבורו של פיקולסקי בפרט וכנגד האשמתם בעלילות דם בפולין בכלל, מכתב גינוי חריף של האפיפיור המנקה אותם מהאשמה בעלילות דם וזאת כבר במאה ה-18. ואף על פי כן התבסס פראנייטיס על החיבור. ההצלחה היחסית היחידה של התביעה במשפט בייליס היתה הבאתו של הפרופסור לפסיכולוגיה איבן סיקורסקי, להעיד מטעמה. סיקורסקי היה פסיכולוג בעל מעמד בינלאומי, אשר יסד בקייב בשנת 1912 את המכון הראשון בעולם לחקר וטיפול בילדים מפגרים, תמך בעדותו בגרסת עלילת הדם. הוא טען ש"הבסיס הפסיכולוגי לרציחות אלה הוא רגש הקנאה הגזעית והנקמה של בני יעקב כלפי בני הגזעים האחרים. נובע מכך, שהאומה המבצעת מעשי רצח אלה, אף כי היא חיה בקרב עמים אחרים, היא מטביעה על מעשיה סימנים מובהקים, הנובעים מן הפסיכולוגיה הגזעית שלה".²³ פרזאולוגיה גזענית מובהקת זו מדגימה פעם נוספת את העובדה המדהימה, שככל שהאנשים היו חשופים יותר להשפעות מדעיות מודרניות מן המערב באותה התקופה, כך היו, בניגוד לכל המצופה, מועדים יותר לתמוך דווקא בעלילות דם ימי-ביניים. כמובן, הכללה זו אינה אומרת שכל אדם משכיל היה שותף בהכרח לדעות אלה ותמך בעלילות דם, אלא רק שההתפלגות היתה דומה מאוד למה שהתקיים גם במערב באותה התקופה, כלומר התפלגות בתוך מחנה הנאורות, הקידמה וההשכלה עצמו. כך, הרושם הנוצר הוא שבחירת חבר המושבעים מקרב האנשים חסרי ההשכלה פעל דווקא לטובת הנאשם. מי יודע מה היתה יכולה להיות ההחלטה אילו ישבו שם נציגי האקדמיה הרוסית באותם ימים.

²⁰ צוטט לפי G. Hosking, *The Russian Constitutional Experiment, 1907-1914*, Cambridge, 1973, p. 105

²¹ היבטים מעניינים בהתפתחות יחסה של הכנסייה הפרבוסלאבית למשפט בייליס, ראה: M. Agursky, 'The Beilis Case is Not Over Yet', *Ostkirchliche Studien* 37, 1988, pp. 191-198.

²² G. Pikulski, *Złość żydowska przeciwko Bogu y bliłość żydowska przeciwko Bogu y bliźniemu prawdzie y sumieniu na obiaśnienie talmudistow...*, Lwow, 1758.

²³ צוטט לפי מ' קוטיק, משפט בייליס, עלילת דם במאה העשרים, תל-אביב, 1978, עמ' 35.

ובכן, ניתן לקבוע כי קו פרשת המים בין תומכי התביעה לתומכי ההגנה בשני המשפטים כאחד אינו ניתן לזיהוי עם כוחות הקידמה אל מול כוחות הריאקציה, או כוחות ההשכלה אל מול כוחות הבורות והחושך. למעשה, רק ההשוואה בין שני המשפטים הללו, של הוטיאקים ושל בייליס, מאפשרת להסביר את מהות חלוקת הכוחות והזרמים בחברה הרוסית באותה התקופה, כפי שבאו לידי ביטוי בשני המשפטים.

חלוקת הכוחות בין המצדדים בתביעה לבין המצדדים בהגנה, שיקפה את הקרע החריף שנבע בתוך ההגדרה העצמית של הלאומיות הרוסית באותה התקופה. מצד אחד ניצבה הלאומיות האימפריאלית האינקלוסיבית הרוסית המסורתית, ומן הצד השני – הלאומיות החדשה האתנית הגזענית והאקסקלוסיבית. עצם ההופעה של סוג הלאומיות השני, והחדש ברוסיה, מסבירה ככל הנראה את הצורך בהעלאת האשמות של הקרבת קרבנות אדם. שהרי כדי להיפרד מהמיעוטים הלאומיים ברוסיה בלי להיפרד מהשלטון והשליטה על שטחי האימפריה, התחייבה אידיאולוגיה המציגה את המיעוטים הללו כפראים נחותים מטבעם, שנועדו לשליטה אימננטית של העם הרוסי העליון. כפי שניסח זאת בשנת 1908 פיוטר סטרובה, אחד ממנהיגי המחנה הליברלי ברוסיה: "מבחינה פסיכולוגית ואובייקטיבית, הכוחות הריאקציוניים יכולים להמשיך להתקיים רק משום שהם נסמכים על המיעוטים הלאומיים (инородцы). המיעוטים הלאומיים הם הנשק הפסיכולוגי האחרון של כוחות הריאקציה".²⁴ בהיותו ליברל קורא סטרובה למחנה הלאומני הרוסי 'ריאקציונרים' בלי הבחנה. אמנם, כוונתו באופן ברור ללאומנות החדשה שכל זכות קיומה הוא בהנגדה העצמית אל מול המיעוטים.

אידיאולוגיה זו של הלאומיות החדשה הופיעה ברוסיה בהשפעה מערבית וצברה תאוצה כתוצאה מהדמוקרטיזציה היחסית שבאה בעקבות מהפכת 1905. סוג זה של לאומיות היה ברוסיה קצר מועד, שהרי הוא דוכא אחרי המהפכה הבולשביקית, ששחזרה למעשה את האידיאולוגיה הלאומית האימפריאלית המסורתית הרוסית. בהקשר זה, מעברו של וואסילי שולגין לתמיכה בבריה"מ היה רק טבעי. רק אחרי פירוק בריה"מ והפיכתה של רוסיה בפעם הראשונה בתולדותיה למעשה למדינת לאום, אף על פי שרשמית היא נקראת ה'פדרציה הרוסית', הופיעו שוב זרמים מחשבתיים שמקורם בלאומנות החדשה של סוף המאה התשע-עשרה ותחילת המאה העשרים. פלורנסקי ורוזאנוב זכו לעדנה מחודשת, וסולז'ניצין שהיה לאידיאולוג של הלאומנות החדשה הציג את משפט בייליס כמזימה פולנית, לא פחות ולא יותר, שכל השתתפותו של העם הרוסי בפרשה הסתכמה על פיו בזיכויו של בייליס. לעומת זאת, אליבא דסולז'ניצין, היהודים בדמותם של אנשי הצ'קה נקמו באכזריות בכל המעורבים במשפט זה מצד התביעה, שעוד נותרו בחיים, החל בשר המשפטים שצ'גלוביטוב (Щегловитов) ועד לוורה צ'בריאק (Чеберяк) האומללה.²⁵

מצד שני, מאז הכניסה של פינלנד ושל אסטוניה לאיחוד האירופי, הדתות הפגאניות המסורתיות של הפינים המזרחיים כולל האודמורטים, הפכו למפתח כניסה לאירופה התרבותית, הן בגלל התפשטות הרב-תרבותיות, והן בגלל הקרנות והתמיכה הכספית המוצעות לתומכי תחיית התרבויות העממיות. חשובה במיוחד התייחסותו

²⁴ П.В. Струве, 'Великая Россия', *Русская мысль* № 1, 1908
²⁵ А.И. Солженицын, *Двести лет вместе (1795-1995)*, Москва, 2001, часть 1, сс. 446-450.

המבטלת של האיחוד האירופי כלפי ההשפעה התרבותית הרוסית, שהפכה בעיני רבים מסמל הקידמה במאה ה-19 לסמל הפיגור התרבותי. גם את התחייה הלאומית של היהדות ברוסיה כיום ניתן לראות במידה מסוימת כקשורה בקונטקסט זה. ולבסוף, מעניין לציין כי היום מתייצבת האקדמיה הלאומית האוקראינית למדעים לשיקום כבודו האבוד של סיקורסקי בטענה כי הישגיו המדעיים המרשימים, גאות העם האוקראיני, הושקו ונשכחו בהשפעת הופעתו האומללה במשפט ביילים.²⁶

לסיכום ניתן לומר, כי דברים רבים נכתבו על התעצבותה של הזהות העצמית הלאומית ברוסיה, ועל הזרמים השונים של הלאומיות באימפריה הרוסית. ודאי לא באנו לחדש בדיון על הלאומיות באימפריה הרוסית. אולם, ההשוואה בין משפטם של הוטיאקים לבין משפט ביילים מאפשרת לנו לראות לראשונה, כיצד שאלה מרכזית זו בזהות העצמית הרוסית של חברת הרוב, היא שהשפיעה למעשה על התפרצות המשפטים והעלילות שהסעירו את דעת הקהל הרוסית והעולמית. שהרי, ניתן לראות ששני משפטי העלילות שנידונו כאן היוו במידה רבה רק אמתלה להגדרה עצמית של שכבות וקבוצות שונות בחברה הרוסית. לא הוטיאקים כשלעצמם ואף לא היהודים ככאלה עניינו את הצדדים והעלו את עלילות הדם, אלא סוגיות שעמדו במרכז תשומת הלב של חברת הרוב. מובן, שלמשפט ביילים היה רקע אנטישמי ברור, ואולם לא גל האנטישמיות הוא שגרם לפרוץ המשפט ולעניין הציבורי בו. זאת היא גם הסיבה שבגינה לא ניתן להסביר על ידי אנטישמיות בלבד, או במאבק כוחות הימין הריאקציוני בכוחות הליברליים ברוסיה הטרומ-מהפכנית, את עמדות הצדדים השונים במשפט ביילים וביחס אליו בחברה הרוסית. לפיכך, ההשוואה שנערכה כאן מוסיפה נדבך חדש והסבר אפשרי להבנתנו את הפרשייה המרכזית הזאת בתולדות רוסיה ויהודיה.

²⁶ S. Vyrovyyi and S. Karamash, 'Ivan Sikorski: A Physician, Scientist and Human', *The Ukrainian Historical and Medical Journal* 13 (2001), p. 4